

चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टेमा दिगो विकासको अभ्यास

डा. बालाकृष्ण अधिकारी, उपप्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.

Email: adbalakrishna2036@gmail.com

मनोज अधिकारी, उपप्राध्यापक, कोटेश्वर बहुमुखी क्याम्पस

Email: manoj.adhikari@koteshworcampus.edu.np

भरत घिमिरे, उपप्राध्यापक, कोटेश्वर बहुमुखी क्याम्पस

Email: bharat.ghimire@koteshworcampus.edu.np

सुरेश पोखरेल, उपप्राध्यापक, कोटेश्वर बहुमुखी क्याम्पस

Email: sureshhpokharel1@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा नेपालको गण्डकी प्रदेशअन्तर्गत नवलपुर जिल्लाको कावासोती नगरपालिका- १०, चिलाहास्थित चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टेको दिगो विकास अभ्यासबारे अध्ययन गरिएको छ। क्षेत्रगत अध्ययन, भ्रमण र अवलोकन साथै प्रश्नावलीका माध्यमबाट सङ्कलित तथ्य/सामग्रीको विश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय कार्यसमेतको उपयोग गरी दिगो विकास अवधारणाका सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षण तीन मूल आधारस्तम्भको परिमाणात्मक र गुणात्मक अभ्यासको विश्लेषण गरिएको छ। नेपालको गण्डकी प्रदेशअन्तर्गत नवलपुर जिल्लाको कावासोती नगरपालिका, चिलाहास्थित चिलाहा रतवल होमस्टेलाई मूल अध्ययनक्षेत्र बनाएर विषयसम्बद्ध तथ्य-तथ्याङ्कको सङ्कलन, तालिकीकरण गरी तिनको विश्लेषणका लागि आवश्यकताअनुरूप सामान्य तथ्याङ्कशास्त्रीय मान (प्रतिशत) को समेत प्रयोग गरिएको छ। तथ्यको विश्लेषण गर्दा सामाजिक आयामअन्तर्गत लैङ्गिकता, विकासमा सरकारको सहभागिता, शिक्षाको पहुँच, स्वस्थ जीवनशैली, लैङ्गिक समानता, सांस्कृतिक संरक्षण र प्रवर्द्धनजस्ता पक्षको; आर्थिक आयामअन्तर्गत आत्मनिर्भरता, प्राकृतिक साधनस्रोतको सदुपयोगबाट रोजगारी सिर्जना, आयआर्जनका विभिन्न माध्यमबाट समान आयको वितरणप्रणाली आदि पक्षको र वातावरणीय आयामअन्तर्गत वातावरणी सचेतना, वातावरणीय संरक्षणका गतिविधि, वातावरणको शुद्धताबाट परेका प्रभाव आदि पक्षको विमर्श गरिएको छ। निर्धारित क्षेत्रको अध्ययनबाट विश्वव्यापी विकास अवधारणाको रूपमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घबाट अनुमोदित दिगो विकास कार्यक्रम नेपालको गण्डकी प्रदेशअन्तर्गत कावासोती- १० चिलाहास्थित चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टेमा सकारात्मक, विकासात्मक र प्रभावकारी ढङ्गले अभ्यास भइरहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

शब्दकुञ्जी : दिगो विकास, सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास, वातावरणीय संरक्षण।

विषयपरिचय

सहकारीको अवधारणालाई व्यावहारिक रूपमा उपयोग गरी पर्यटकीय गतिविधि सञ्चालन गर्नु पर्यटन सहकारी हो। यो अवधारणा मूलतः ग्रामीण क्षेत्रको विकासका लागि उत्कृष्ट मानिन्छ। पर्यटन सहकारीको एउटा उत्पादन

होमस्टे हो जहाँ आगन्तुकलाई आयमूलक पाहुनाको रूपमा सत्कार गरिन्छ। अभ्यासमा व्यक्तिगत र सामुदायिक दुई प्रकृतिका होमस्टे कार्यक्रम छन्। कुनै एउटा घरपरिवारले सञ्चालन गरिएका होमस्टेलाई व्यक्तिगत र पाँचभन्दा बढी घरपरिवार मिलेर सञ्चालन गरिएका होमस्टेलाई सामुदायिक वा सङ्गठित होमस्टे भनिन्छ। यस होमस्टेका माध्यमबाट समुदायले सामुदायिक श्रम, सिप, पुँजी र प्राकृतिक साधन तथा स्रोतको उपयोग गरी सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र पर्यावरणीय लाभ उठाउँछन्। यसबाट समाजमा सामाजिक न्यायको स्थापना हुन्छ जसले गर्दा ग्राम्य समुदायको रूपान्तरण सम्भव हुन्छ। होमस्टेबाट हुने आयको समान वितरण प्रणालीका कारण वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक समानताको स्थापना सम्भव हुन्छ। त्यसैले यो पर्यटनका माध्यमबाट ग्रामीण विकास गर्ने एउटा उत्कृष्ट ढाँचा/खाका हो। प्रस्तुत लेखमा ग्रामीण विकासको एउटा सशक्त माध्यमका रूपमा कावासोती नगरपालिका-१०, चिलाहास्थित चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टेले त्यस समुदायको सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास र पर्यावरणीय संरक्षणमा अवलम्बन गरेका कार्यप्रक्रिया र त्यसको परिणामका बारेमा विमर्श गरिएको छ। चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टेमा दिगो विकासको अवधारणा र त्यसको व्यावहारिक प्रयोगका साथै त्यसबाट सम्भव सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरणको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो।

अहिलेसम्म नेपालमा पर्यटन सहकारी, होमस्टे आदिका बारेमा पूर्वअध्येताहरूले सैद्धान्तिक र प्रायोगिक अध्ययन गरेका भए पनि यहाँ अध्ययन गर्न लागिएको चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टेमा केन्द्रित भएर दिगो विकासका पूर्वोक्त पक्षमा खोजी तथा अध्ययन गरेको पाइँदैन। समुदायको दिगो विकासका लागि होमस्टे गतिविधिका सकारात्मक परिणामबाट कसरी सम्बद्ध समुदायको सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षण सम्भव भयो भन्ने दृष्टान्तका साथै अन्य समुदायमा पनि त्यसको सकारात्मक अभिप्रेरणा जागृत गर्नका लागि यस अध्ययनले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भएकाले प्रस्तुत अध्ययनको प्राज्ञिक तथा प्रायोगिक औचित्य र महत्त्व स्थापित भएको छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत आलेखको शीर्षकानुरूप दुई प्रकृतिका सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ। पहिलो प्रकृतिका सामग्री प्राथमिक तथ्य/तथ्याङ्क हुन्। यस क्रममा नेपालको गण्डकी प्रदेशअन्तर्गत कावासोती-१० चिलाहास्थित चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टे समूहको भ्रमण-अवलोकनबाट उक्त समूहको संस्थागत अभ्यास, भौगोलिक अवस्थिति, भौतिक विकास, होमस्टेमा अभ्यास गरिएको संस्कृति तथा त्यहाँको वातावरणीय परिस्थितिको अनुगमनसमेत गरी उक्त होमस्टेभित्रका ४९ ओटा घरपरिवारका मुख्य सदस्यलाई सूचक बनाएर उनीहरूसँग बढ्द प्रश्नावलीका माध्यमबाट समूहका सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास तथा वातावरणीय संरक्षणसँग सम्बद्ध तथ्य/तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। यसरी सङ्कलन गरिएका तथ्य/तथ्याङ्क यस लेखका प्राथमिक सामग्री हुन्। सम्बद्ध विषयक्षेत्रमा अध्ययन भएका पूर्वकार्यहरू तथा दिगो विकासको अवधारणामा केन्द्रित पुस्तक, लेखरचना, विद्युतीय सञ्जालमा प्रकाशित सूचना, जानकारी र विमर्शहरूको प्रयोगसमेत यस लेखका गरिएको छ। यी द्वितीयक स्रोतका सामग्री हुन्। पुस्तकालय, वेबसाइट, आर्काइभ, जर्नल, अनलाइन पत्रपत्रिका आदि माध्यमको उपयोगबाट यस प्रकारका सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। त्यसैले यस लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको छ।

अनुसन्धानको शीर्षकअनुरूप दिगो विकास अवधारणा नै प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य सैद्धान्तिक आधार हो। संयुक्त राष्ट्र सङ्घको दिगो विकास परियोजनाले निर्धारण गरेका सत्रओटा लक्ष्यहरू नै प्रस्तुत अध्ययनका मुख्य आधार हुन्। यी लक्ष्यका तीनओटा मूल स्तम्भ (१) सामाजिक परिवर्तन, (२) आर्थिक विकास र (३) वातावरणीय संरक्षणलाई सम्बद्ध क्षेत्रको अध्ययनका मूल परिसूचक मानिएको छ। यिनै परिसूचकका आधारमा अध्ययनका लागि निर्धारण गरिएको क्षेत्रमा निर्माण गरिएका व्यवस्था, त्यसको व्यावहारिक अभ्यास र त्यसले सम्बद्ध समुदायको सर्वाङ्गीर्ण विकासमा खेलेको भूमिकाको विश्लेषण गरिएको छ। यसरी सम्बद्ध क्षेत्रमा सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास र पर्यावरणीय संरक्षणको सरल तथ्याङ्कशास्त्रीय मानाङ्क (प्रतिशत) का आधारमा परिमाणात्मक र दिगो विकासको अवधारणाका आधारमा गुणात्मक अध्ययन-विश्लेषण गरिएकाले प्रस्तुत आलेखको स्वरूप वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। अध्ययनको उद्देश्यअनुरूप यस लेखमा दिगो विकासका परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै सूचकको खोजी गरिएकाले मिश्रित अनुसन्धान पद्धतिको प्रयोग भएको छ।

दिगो विकास लक्ष्यको अवधारणा

दिगो विकास लक्ष्यको अवधारणा संयुक्त राष्ट्र सङ्घद्वारा सञ्चालित विश्वव्यापी मुद्दा हो। दोस्रो विश्वयुद्धमा भएको भौतिक क्षतिको परिपूर्तिका लागि विकसित राष्ट्रहरूले प्राकृतिक साधन र स्रोतको उच्चतम दोहनबाट उद्योग, कलकारखाना, सेवा, व्यवसाय, व्यापार आदिको सञ्चालनमा ल्याए। यसबाट केही दशकमै विश्वको वातावरण विनष्ट हुनगई अनेक प्रकारका प्राकृतिक विपत्ति, वातावरणीय असन्तुलन तथा जीवनयापनमा प्रतिकूल परिस्थितिको सिर्जना भयो। एसिड वर्षा, ओजोन तहको विनाश, विश्व तापमानको वृद्धि, समुद्री सतहको वृद्धि, हरितगृह प्रभाव आदिले विश्वभरि आतङ्कको अवस्था सिर्जना हुन पुग्यो। यस परिस्थितिमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घद्वारा सन् १९८३ नर्वेको राजधानी ओस्लोमा विश्व वातावरणसम्बन्धी आपतकालीन सम्मेलन आयोजना गरियो। उक्त सम्मेलनबाट नर्वेका तत्कालीन प्रधानमन्त्री ग्रो हार्लेम ब्रन्टल्यान्डको अध्यक्षतामा वातावरणीय अध्ययन र त्यसको संरक्षणका उपायहरूको खोजीका लागि 'विश्व वातावरण तथा विकास आयोग' नामक आयोग गठन गरियो। यसै आयोगमार्फत संयुक्त राष्ट्र सङ्घको साधारण सभाले उक्त आयोगसँग 'परिवर्तनका लागि विश्वव्यापी मुद्दा' केके हुन सक्छन् भन्ने माग अगाडि साऱ्यो। उक्त आयोगबाट सन् १९८७ हाम्रो साभ्ना भविष्य (आवर कमन युचर) शीर्षकको प्रतिवेदन राष्ट्र सङ्घसमक्ष पेस भयो। यही प्रतिवेदनबाट नै दिगो विकासको प्रारम्भिक अवधारणा आरम्भ भएको हो। अध्यक्षका तर्फबाट प्रस्तुत उक्त प्रतिवेदनको भूमिकामा निम्नलिखित चारओटा बुँदाहरू प्रस्तुत गरिएका थिए :

- (१) सन् २००० र त्यसपछिको समयमा दिगो विकास प्राप्तिका लागि आवश्यक दीर्घकालीन वातावरणीय रणनीतिहरूको प्रस्ताव गर्ने,
- (२) विकासोन्मुख तथा सामाजिक, आर्थिक भिन्नता भएका मुलुकहरूका बिचमा सहकार्यात्मक उद्देश्यको निर्माण गर्दै मानिस, वातावरण, प्राकृतिक साधन र स्रोत तथा विकासका अन्तर्सम्बन्धको परिचालन गर्न सिफारिस गर्ने,
- (३) वातावरणीय मुद्दाहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले प्रभावकारी ढङ्गले कार्य गर्न सक्ने बाटा र साधनका बारेमा विचार गर्ने,
- (४) विश्व समुदायका लागि दीर्घकालीन वातावरणीय मुद्दाहरूमा साभ्ना दृष्टिकोणलाई परिभाषित गर्न मद्दत गर्ने र वातावरणको संरक्षण तथा संवर्द्धनसँग सम्बन्धित समस्याहरूलाई सफलतापूर्वक समाधान गर्नाका लागि

उपयुक्त प्रयत्नहरूको साभ्ना अवधारणा विकास गर्न मद्दत गर्ने, आगामी दशकका दीर्घकालीन कार्यात्मक एजेन्डा र उत्प्रेरणात्मक लक्ष्य तय गर्ने । (Brundtland Comission's Report, 1987, pp.5)

बर्टल्यान्डद्वारा प्रस्तुत उपर्युक्त बुँदामा विश्वव्यापी आर्थिक-सामाजिक परिवर्तन, वातावरणीय संरक्षण तथा संवर्द्धन र सहभागितामूलक विश्व समुदायको विकास गर्ने लक्ष्य राखेको पाइन्छ । औद्योगिक युगको उत्कर्षमा देखिएका सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय असन्तुलनहरूको दिगो समाधान गर्ने मुख्य उद्देश्यले दिगो विकासको अवधारणा स्थापित भएको देखिन्छ । विकासको दिगोपना र अत्युत्तम लाभका लागि आर्थिक दिगोपना, सामाजिक र सांस्कृतिक दिगोपना तथा वातावरणीय दिगोपना सुनिश्चित हुनुपर्छ (अर्थात्, २०७३) । यसरी सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय तीनै आयाममा टिकाउ विकास गर्ने एउटा विश्वव्यापी सुनियोजित योजना नै दिगो विकास हो ।

दिगो विकासका लागि निर्धारण गरिएका मुख्य लक्ष्य नै दिगो विकास लक्ष्य हुन् । “पृथ्वीको धान्न सक्ने क्षमताको सीमाभित्र रहेर मानिसको जीवनमा समृद्धि हासिल गर्न र समाजमा शान्ति कायम गर्न विश्वसमुदायले अवलम्बन गरेको विकासका विश्वव्यापी साभ्ना खाका नै दिगो विकास लक्ष्य हुन्” (दिगो विकास लक्ष्य : स्थानीयकरण स्रोत पुस्तिका, २०७७, पृ.१) । ब्रुटल्यान्ड प्रतिवेदनमा दिगो विकासको अवधारणालाई यसरी स्पष्ट पारिएको छ—वर्तमानका आवश्यकता पूरा गर्दा भविष्यका पुस्ताको आवश्यकता पूरा गर्ने क्षमतामा ह्रास नहुने गरी गरिने विकास दिगो विकास हो (Brundtland Comission's Report, 1987, pp.41) । यसै अवधारणालाई आधार बनाएर विश्वभरि नै दिगो विकास गर्ने संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय परियोजना सञ्चालनमा आएको देखिन्छ । एउटै पृथ्वीलाई संरक्षण गरी सुखपूर्वक सबै पुस्ता बाँच्न सक्ने बनाउनु नै यस परियोजनाको मूल लक्ष्य रहेको छ । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१५–२०३०) ले निर्धारण गरेका मूल बुँदाहरू यसप्रकार छन् :

- (१) सबै क्षेत्रबाट सबै प्रकारका गरिबीको अन्त्य गर्ने,
- (२) भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषि प्रवर्द्धन गर्ने,
- (३) सबै उमेरसमूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवनस्तर प्रवर्द्धन गर्ने,
- (४) समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र सबैका लागि जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने,
- (५) लैङ्गीक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला, किशोरी र बालिकालाई सशक्त बनाउने,
- (६) सबैका लागि स्वच्छ खानेपानी र सरसफाइको उपलब्धताका साथै यसको दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने,
- (७) किफायती, विश्वसनीय, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा सबैका लागि पहुँच सुनिश्चित गर्ने,
- (८) भरपर्दो, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि तथा सबैका लागि पूर्ण र उत्पादनशील रोजगारी र मर्यादित कामको प्रवर्द्धन गर्ने,
- (९) उत्थानशील पूर्वाधारको निर्माण, समावेशी र दिगो औद्योगिकीकरणको प्रवर्द्धन र नवीन खोजलाई प्रोत्साहन गर्ने,
- (१०) मुलुकभित्र तथा मुलुकबिचका असमानता घटाउने,
- (११) सहर तथा मानव वस्ती समावेशी, सुरक्षित, उत्पादनशील र दिगो बनाउने,
- (१२) दिगो उपभोग र उत्पादन प्रणाली सुनिश्चित गर्ने,
- (१३) जलवायु परिवर्तन र यसको प्रभाव नियन्त्रण गर्न तत्काल पहल गर्ने,

- (१४) दिगो विकासका लागि महासागर, समुद्र र समुद्री साधनस्रोतको संरक्षण र दिगो प्रयोग गर्ने,
- (१५) पारिस्थितिकीय प्रणालीको संरक्षण, पुनर्स्थापना र दिगो उपयोगको प्रवर्द्धन गर्ने, वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमीकरण र भूक्षय रोक्ने तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने,
- (१६) दिगो विकासका लागि शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजको प्रवर्द्धन गर्ने, न्यायमा सबैको पहुँच प्रदान गर्ने र यसका लागि सबै तहमा प्रभावकारी, जवाफदेही र समावेशी संस्था निर्माण गर्ने,
- (१७) दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साभेदारी सशक्त बनाउने र कार्यान्वयनका लागि स्रोतसाधन सुदृढ गर्ने । (दिगो विकास लक्ष्य : स्थानीयकरण स्रोत पुस्तिका, २०७७, पृ.३)

दिगो विकास एउटा विश्वव्यापी विशिष्ट अवधारणा हो जसले संसारभरका सम्पूर्ण मानवहरूलाई उच्च सन्तुष्टियुक्त विकास र समृद्धिको स्तरमा पुऱ्याउने अभीष्ट राखेको देखिन्छ । यसको कार्यान्वयनका लागि मानिस (पिपुल), विश्व (प्लानेट), समृद्धि (पस्पेरिटी), शान्ति (पिस) र साभेदारी (पार्टनरसिप)– ५पि को अवधारणा अगाडि सारिएको देखिन्छ (थापा, सन् २०१९) । यसअन्तर्गत गरिबीको अन्त्य तथा खाद्य सुरक्षा र पोषणको उपलब्धता, समावेशी तथा समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा, लैङ्गिक समानता, सबैका लागि पानी र सरसफाइ, दिगो तथा आधुनिक ऊर्जाको पहुँच, समावेशी तथा दिगो आर्थिक वृद्धि, सुरक्षित तथा दिगो सहर र मानव वस्ती, स्रोतको दिगो उपभोग, जलवायु परिवर्तनका असरसँग जुध्न तत्काल कदम चाल्ने र पारिस्थितिक प्रणालीको सुरक्षाजस्ता विषयको व्यवस्थापनलाई प्रमुख रूपमा जोड दिएको पाइन्छ (अर्याल, २०७३) । परिवर्तित विश्वमा देखापरेका पर्यावरणीय सडकट निराकरण गर्न आधारबाटै कामको थालनी गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई विचार गरी यिनलाई नै दिगो विकासका लक्ष्य किटान गरी सोअनुसारका नीति, योजना, कार्यक्रम, उत्पादन आदिका सन्दर्भशृङ्खलाका रूपमा दिगो विकास लक्ष्य बने ।

उपर्युक्त लक्ष्यहरू निर्धारण गरी संसारभरि विकासको नयाँ अवधारणा फैलाउने परियोजनामा संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सम्पूर्ण सदस्य राष्ट्रहरूले सहमति जनाउने क्रममा त्यतिबेलै नेपालले पनि हस्ताक्षर गरेको देखिन्छ । त्यसै समयदेखि नेपालमा दिगो विकासका विभिन्न अभ्यासहरू भएका देखिन्छन् । होमस्टे यस्ता विभिन्न अभ्यासहरूमध्येको एउटा महत्त्वपूर्ण उत्पादन हो । होमस्टे सञ्चालन कार्यविधि, २०६७ मा “‘होमस्टे’ भन्नाले पर्यटकलाई आवास, खाना र अन्य सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्यले आनै घरसमुदायमा निजी वा सामुदायिक रूपमा सञ्चालन गरिएको सेवा सम्भन्नुपर्छ” भनी होमस्टेलाई परिभाषित गरिएको छ ।

होमस्टे भन्नाले यात्रुहरूलाई व्यक्तिगत घरमा निश्चित अवधिका लागि बसोबास, भोजन तथा सांस्कृतिक अनुभव प्रदान गर्ने आतिथ्य व्यवस्थालाई जनाउँछ । सामान्य रूपमा यसलाई कम खर्चिलो वैकल्पिक आवासका रूपमा बुझिने पनि यसको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि मानव सभ्यतासँगै जोडिएको पाइन्छ । मानव सामाजिक प्राणी भएकाले कृषि युगदेखि नै अतिथि संस्कार र अस्थायी बसोबासको परम्परा विकसित भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । वस्तु साटासाटको युगमा होटल जस्ता व्यावसायिक संरचना नहुँदा यात्रुहरू स्थानीय व्यक्तिको घर, गोठ वा गाउँवस्तीनजिकै आश्रय लिने गर्दथे । पछि धार्मिक तथा सामाजिक संस्थाका रूपमा धर्मशालाहरूको विकास भयो जसले यात्रुहरूलाई आवास प्रदान गर्ने परम्परालाई व्यवस्थित बनायो । पूर्वीय दर्शनमा ‘बसुदैव कुटुम्बकम्’ र ‘अतिथि देवो भवः’ जस्ता मान्यताले पाहुनालाई परिवारसरह सम्मान गर्ने संस्कार स्थापित गर्‍यो । नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्यका कवितामा समेत यात्रु र बासको प्रसङ्ग (उदा., गजाधर सोतीकी घरबुढी...) आउनुबाट अतिथि

सत्कारको परम्परा निकै पहिलेदेखि नै चलिआएको सङ्केत मिल्छ। आज पनि नेपाली समाजमा पाहुनालाई घरमै पाकेको मिठोमसिनो खुवाएर सुरक्षित तथा न्यानो स्थलमा राखी सत्कार गर्ने चलन छ जुन होमस्टेको भूल भावना हो। होमस्टेको अवधारणा यसै भावनाबाट विकसित व्यावसायिक रूप हो।

होमस्टेको अवधारणा पश्चिमा केल्टिक सभ्यतामा ई.पू. १२००-५५० ताका आतिथ्यलाई मानवीय कर्तव्यका रूपमा लिने गरिन्थ्यो। तेह्रौँ शताब्दीका भेनिस विश्वयात्री मार्कोपोलोले लामो यात्राका क्रममा स्थानीय समुदायसँग बसेर संस्कार, भूगोल र सामाजिक जीवनबारे जानकारी सङ्कलन गरेको उल्लेख पाइन्छ (हिल, सन् १९९०)। यस सन्दर्भबाट के बुझ्न सकिन्छ भने मध्यकालीन पश्चिमा सभ्यतामा पनि अहिलेको होमस्टे जस्तै व्यवस्थाको प्रयोग भएको थियो। त्यसैगरी कोलम्बसले पनि नयाँ भूगोलमा स्थानीय समुदायसँग बसोबास र अन्तर्क्रिया गरेर जानकारी प्राप्त गरेको इतिहासमा उल्लेख छ। स्लाम धर्ममा समेत शत्रु वा अपराधी भए पनि पाहुनालाई कम्तीमा एक रात आश्रय दिने परम्परा रहेको पाइन्छ (सिंह, सन् १९५६)। यी सन्दर्भबाट के स्पष्ट हुन्छ भने प्राचीन समयदेखि नै विश्वका प्रायः सबै सभ्यतामा पाहुनालाई देवतासरह मानेर घरमा स्वागतसत्कार गर्ने परम्परा रहेको थियो। यही परम्परा विकसित हुँदै पुँजीवादी समाज व्यवस्थामा आएपछि त्यसले आयआर्जनको एउटा साधनको रूप प्राप्त गरेको देखिन्छ।

आधुनिक होमस्टेको विकास दोस्रो विश्वयुद्धपछि तीव्र रूपमा अगि बढेको देखिन्छ। ईसाको १९७० को दशकपछि विशेषतः युरोप र अमेरिकी महादेशमा यात्रुहरूको आवागमन बढेसँगै होटलको विकल्पका रूपमा होमस्टे लोकप्रिय हुँदै गयो (विश्व एस्पारान्तो सङ्घ, सन् २०१९)। आधुनिक होमस्टेको अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल विस्तारमा स्पारान्तो भाषासमुदायको पनि महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ। सन् १९६६ मा अर्जेन्टिनाका मनोवैज्ञानिक डाक्टर रुबेन फेल्डम्यान गोन्जालेजले सुरु गरेको 'पासपोर्टा सेर्भो' कार्यक्रमले आतिथ्य आदानप्रदानलाई विश्वव्यापी बनाउँदै लगेको। प्रारम्भमा ४८ सदस्यबाट सुरु भएको उक्त कार्यक्रम आज हजारौँ सदस्यहरूमा विस्तार भएको छ।

नेपालमा व्यवस्थित होमस्टेको सुरुआत ईसाको १९९० को दशकतिर भएको मानिन्छ। स्याङ्जाको सिरुबारी सामुदायिक होमस्टे सन् १९९६ लाई पहिलो व्यवस्थित नमुनाका रूपमा लिइन्छ भने लम्जुङको घलेगाउँस्थित घलेगाउँ सामुदायिक होमस्टे लगभग त्यसै समयदेखि नै आरम्भ भएको पाइन्छ। सन् २००० पछि युएनडिपीलगायत संस्थाहरूले ग्रामीण पर्यटनमार्फत गरिबी न्यूनीकरणको उद्देश्यले मुस्ताङ, इलाम, रसुवा आदि जिल्लामा होमस्टे व्यवस्थाको आधिकारिक प्रवर्द्धन गरेको पाइन्छ (तिवारी, सन् २०२५, पृ. ९३-१०९)। सन् २०१० मा नेपाल सरकारले होमस्टे सञ्चालन आचारसंहिता लागु गरेपछि यसको विस्तार तीव्र भयो। सन् २०११ को नेपाल भ्रमण वर्ष घोषणापछि सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट होमस्टे विकासमा थप चासो र सक्रियता देखाएको पाइन्छ। सन् २०१२ मा काभ्रेको पनौतीबाट डिजिटल सञ्जालको सुरुआत भएपछि होमस्टे अन्तर्राष्ट्रिय नेटवर्कसँग जोडिँदै आधुनिक प्रविधिमैत्री बन्न पुगेको छ। हाल देशभर तेह्रओटा जिल्लाका २४५ गाउँमा सामुदायिक होमस्टे दर्ता भएको र यीमध्ये अधिकांश सञ्चालनमा रहेको पाइन्छ। चिलाहा रतवल होमस्टेको पनि दिगो विकासका उपर्युक्त अवधारणा र लक्ष्यको प्राप्तिमा केन्द्रित भई सञ्चालनमा आएको एउटा होमस्टे कार्यक्रम हो। अहिले होमस्टे केवल आवाससेवा मात्र नभई सांस्कृतिक सहअस्तित्व र सामाजिक सम्बन्धविस्तार गर्ने माध्यमका रूपमा स्थापित छ। यस आलेखमा दिगो विकासका सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास र पर्यावरणीय संरक्षणका बहुआयामिक पक्षलाई

आधार बनाएर नेपालको गण्डकी प्रदेशअन्तर्गत नवलपुर जिल्लाको कावासोती नगरपालिका- १०, चिलाहास्थित चिलाहा रतवल होमस्टेको अध्ययन-विमर्श गरिएको छ ।

नतिजा र विमर्श

दिगो विकास व्यक्ति, समुदाय, समाज, भूगोल, राष्ट्र र समग्र धर्तीको विकास र संरक्षणको परिकल्पना हो । यस परिकल्पनालाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घमार्फत संसारभरि समुन्नतिका लागि कार्यान्वयनमा लैजाने निर्णयले संसारका धेरै गाउँबस्तीहरूले आधुनिक सभ्यता र त्यसको उपभोगको अवसर पाउँदै गएका छन् । नेपाल र यहाँका विभिन्न समुदाय पनि यस परिकल्पनाको व्यावहारिक प्रयोगतर्फ प्रेरित र आकर्षित छन् । यहाँका भौगोलिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरूको उत्खनन, पहिचान र सदुपयोगमार्फत दिगो विकासको लक्ष्यमा पुग्ने नेपालको छुट्टै विशेषता रहेको छ । यस्ता विभिन्न प्रयत्नहरूमध्ये जलाधार, वनपैदावार, कलासंस्कृति र व्यवहारपद्धतिजस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोगबाट जीवनमूल्यको खोजी गर्ने पर्यापर्यटन तथा त्यसप्रजनित होमस्टे (घरबास) पनि एक हो । नेपालमा पर्यापर्यटनको एउटा उत्पादनका रूपमा होमस्टेमार्फत व्यक्ति र समुदायको सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय स्तर माथि उठाउने प्रयत्नहरू भएका छन् । यिनै प्रयत्नहरूको एउटा एकाइ नेपालको गण्डकी प्रदेशको नवलपुर जिल्लाअन्तर्गत कावासोती नगरपालिका-१०, चिलाहास्थित 'चिलाहा रतवल होमस्टे' हो । दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिको प्रयोजनले डब्लुडब्लुएफ, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, प्रकृति संरक्षण कोष तथा स्थानीय सरकारको आर्थिक, प्रशासनिक र व्यवस्थापकीय सहयोगमा यहाँका स्थानीय वासिन्दाको सक्रियतामा यो होमस्टे स्थानीय टेकनारायण महतोका नेतृत्वमा वि.सं. २०७७ मा स्थापना भएको हो । यस आलेखमा त्यसै होमस्टेमा स्थापनादेखि हालसम्म दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिको केकति प्रगति भएको छ तथा दिगो विकासका तीन मुख्य स्तम्भ सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षणका क्षेत्रमा केकस्ता कार्य भएका छन् भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ ।

अध्ययनको सिलसिलामा उक्त होमस्टेसँग सम्बद्ध सम्पूर्ण जानकारी, सूचना र तथ्याङ्कको खोजी गर्ने हेतुले दिगो विकासका १७ ओटा लक्ष्यमा केन्द्रित २१ ओटा प्रश्न निर्माण गरी उक्त होमस्टेको अवलोकन भ्रमण गरिएको छ । उक्त अवलोकन भ्रमणबाट त्यस होमस्टेको भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक स्थितिका बारेमा प्रशस्त जानकारी प्राप्त गरिएको छ भने प्रत्येक होमस्टेमा पुगेर प्रश्नावलीमा राखिएका प्रश्नहरूको जवाफका रूपमा सम्बद्ध अध्ययनको उद्देश्यअनुकूलका तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा चिलाहास्थित चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टेअन्तर्गत जम्मा १४ ओटा घरपरिवारका जम्मा ५१ जना उत्तरदाता (सूचक) चयन गरिएको छ । ती सबैजना होमस्टे सञ्चालन सक्रिय भएको देखिन्छ । उत्तरदातामध्ये औपचारिक शिक्षा नलिएका ८ जना, प्राथमिक तहको शिक्षा प्राप्त गरेका १८ जना, माध्यमिक तहको शिक्षा लिएका १८ जना, उच्च माध्यमिक तहको शिक्षा लिएका १० जना र उच्च शिक्षा (स्नातक वा सोभन्दा माथि) लिएका ३ जना रहेका छन् । प्रस्तुत सन्दर्भमा यस सामुदायिक होमस्टेका सामाजिक परिवर्तनका तथ्य, आर्थिक विकासका तथ्य र वातावरणीय संरक्षणका तथ्यका आधारमा दिगो विकासका स्थिति र स्तरको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्नु प्रयोजनीय छ ।

सामाजिक परिवर्तन

सामाजिक परिवर्तन भन्नाले सामाजिक तत्त्वहरूको विकासको गति बुझिन्छ । यसअन्तर्गत राजनीतिक सचेतता, लैङ्गिक समानता, साक्षरता, विकासमा सरकारको सहभागिता, सांस्कृतिक संरक्षण, पारस्परिक सहकार्य, सामुदायिक स्वास्थ्य तथा सरसफाइ आदि पक्षमा समाजमा भएका व्यवस्थाको गतिशीलता पर्दछन् । यी पक्षले समग्र समाजको परिवर्तनलाई बुझाउँछन् । अध्ययनका लागि चयन गरिएको क्षेत्रमा सामाजिक परिवर्तनअन्तर्गत लैङ्गिक समानता, विकासमा सहकारको सहभागिता, सांस्कृतिक संरक्षण र पारस्परिक सहकार्यको अवलोकन अध्ययन गर्दा प्राप्त तथ्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन यहाँ गरिएको छ ।

लैङ्गिक समानता : समाजमा महिला र पुरुषको समान सामाजिक भूमिकालाई लैङ्गिक समानता भनिन्छ । दिगो, शान्त र समृद्ध समाजनिर्माणको आधार लैङ्गिक समानता हो (यादव, सन् २०२१) । नेपाली समाज पुरुषप्रधान समाज भए पनि सामुदायिक होमस्टे सञ्चालनमा आएको समुदायमा सामुदायिक निर्णय प्रक्रियामा महिला र पुरुषको भूमिका तथा पुरुष र महिलाको पारस्परिक समन्वयात्मकतालाई हेर्दा अध्ययनका लागि छनोट गरिएको क्षेत्रमा रहेको लैङ्गिक समानता यस्तो देखिन्छ :

तालिका सङ्ख्या १

लैङ्गिक समानता

सहभागिता	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
पुरुष	१०	१९.६
महिला	४	७.८
दुवै	३७	७२.६
कुल	५१	१००

होमस्टे सञ्चालन गरिएको यस समुदायमा उत्तरदाताको प्रतिक्रियालाई हेर्दा निर्णय प्रक्रियामा पुरुषको एकल भूमिका १९.६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने महिलाको एकल भूमिका ७.८ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । समन्वयात्मक भूमिका भने ७२.६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । यसले होमस्टे सञ्चालन गरिएको क्षेत्र नारी र पुरुषको सामुदायिक निर्णय प्रक्रियामा एकल भूमिका न्यून रहेको र दुवैको सहभागिता उच्च रहेको देखिन्छ । यसले के कुरा देखाउँछ भने सामुदायिक होमस्टेका कारण नारी र पुरुषको पारस्परिक सहकार्य सुदृढ र दिगो रहेको छ । यसबाट यस समुदायमा लैङ्गिक समानता कायम रहेको स्पष्ट हुन्छ । यही समानताले सामाजिक रूपान्तरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ र यसले दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिलाई सहज बनाएको देखिन्छ ।

विकासमा सरकारको सहभागिता : सम्बद्ध क्षेत्रको विकासमा सरकारको सहभागिता महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यसका लागि सर्वेक्षण गरिएका ३१ ओटै घरधुरीबाट प्राप्त तथ्यको विवरण यसप्रकार छ :

तालिका सङ्ख्या २
विकासमा सरकारी सहभागिता

प्रतिक्रिया	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
छ	४५	८८.२
छैन	०६	११.८
कुल	३१	१००

माथिको तालिकाका आधारमा होमस्टेका सञ्चालकहरूको प्रतिक्रियालाई हेर्दा सम्बद्ध क्षेत्रमा होमस्टे सञ्चालनका लागि सरकारी सहयोग छ भन्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या ४५ जना र छैन भन्नेको सङ्ख्या ६ जना रहेको देखिन्छ । यस आँकडाअनुसार सरकारी सहयोग छ भन्ने उत्तरदाता ८८.२ देखिएकाले उक्त क्षेत्रमा सरकारी सहयोग पुगको छ भन्ने देखिन्छ । होमस्टेका माध्यमबाट सामुदायिक दिगो विकासमा नेपाल सरकारको सहभागिता उच्च रहेको कुरा यसले देखाउँछ ।

सांस्कृतिक संरक्षण : सामाजिक समूहको जीवनयापनको शैली नै संस्कृति हो । भौगोलिक बनावट, जातीय इतिहास र पर्यावरणअनुकूल संस्कृतिका विविध रूप हुन सक्छन् । भौगोलिकता तथा जातीयताका आधारमा समाजमा एकल र बहुल संस्कृति निर्माण हुन्छन् । यसका संवाहक जातजाति हुन् । नेपाल बहुसांस्कृतिक मुलुक हुनुको मूल कारण पनि यही हो । प्रत्येक जातजातिका सभ्यता विकासको निर्धारक तिनका संस्कृतिको संरक्षणलाई मान्ने गरिन्छ । दिगो विकास अवधारणाले संस्कृतिको संरक्षण तथा विकासलाई महत्व दिनु पनि यही कारणले हो । अध्ययनका लागि चयन गरिएको क्षेत्रमा थारु जातिको सांस्कृतिक बाहुल्य छ तापनि थौधरी, थारु, महतो, माझी, बोटे, महतो, मुखिया आदि थरको बसोबास रहेको देखिन्छ । यीमध्ये पनि होमस्टे सञ्चालनमा विशेषतः थारु जातिको संलग्नता रहेको देखिन्छ । घरपरिवारमा आआफ्ना पुस्तौनी संस्कृति भए पनि भौगोलिक तथा वातावरणीय समानताका कारणले थारु जातिको संस्कृतिका केन्द्रीयतामा साझा संस्कृति निर्माण भएको पाइन्छ । यी जातिले पनि दिगो विकासको लक्ष्यप्राप्तिका लागि आफ्ना संस्कृतिको संरक्षण गरिरहेको देखिन्छ । सम्बद्ध क्षेत्रमा गरिएको भ्रमण अवलोकन तथा सम्बद्ध सूचकहरूसँग गरिएको लिखित प्रश्नावलीको उत्तरका आधारमा हेर्दा होमस्टेमा आउने स्वदेशी तथा विदेशी पाहुनाहरूको मनोरञ्जन तथा सांस्कृतिक जानकारीका लागि यहाँका मौलिक लोकसङ्गीत, पहिरन भेषभूषा, खानपान, रहनसहन, लोकसाहित्य तथा साहित्य प्रदर्शन तथा प्रस्तुत गर्ने प्रचलन भेटिएको छ । पाहुनाहरूका अगाडि आफ्ना संस्कृतिको प्रस्तुतिबाट यहाँका संस्कृतिकर्मीहरू आफ्ना संस्कृतिको संरक्षणमा नियमित रूपमा लागि रहेको देखिन्छ । यसबाट पुरानो पुस्ताको संस्कृति नयाँ पुस्तामा समृद्ध हुँदै हस्तान्तरण भएको देखिन्छ । विकाससँग संस्कृति जोडिएका कारणले यहाँको संस्कृतिले मूल्यवत्ता प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

सामुदायिक सहकार्य : सहकार्य दिगो विकासको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । सामुदायिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि समुदायका सदस्यहरूले एकआपसमा गर्ने श्रम, समय र साधनको आदानप्रदान सामुदायिक सहकार्य हो । सदस्यहरूका आपसी सम्भौताले सहकार्य निर्धारण हुने गर्दछ । यसले कुनै एक सदस्यलाई मात्र नभएर सम्पूर्ण समुदायलाई नै हित हुने गर्दछ । त्यसकारण दिगो विकास अवधारणाले सहकार्यलाई समाज विकासको महत्त्वपूर्ण

आधार मानेको छ। अध्ययन गरिएको क्षेत्रमा पनि आपसी सहकार्यको व्यावहारिक प्रयोग प्रभावकारी रूपमा भएको देखिन्छ।

सामुदायिक होमस्टेमा सहकार्यका दुई पक्ष छन्- (अ) आपसी सहकार्य, (आ) संस्थागत सहकार्य। होमस्टेका सञ्चालकहरूले बाटोघाटो, सरसफाइ, खानेपानी, शिक्षा, स्वास्थ्य, श्रम तथा साधनको उपयोग आदि पक्षमा सहकार्य गरेको देखिन्छ। होमस्टे सञ्चालनमा प्रत्येक परिवारका सदस्यहरूले आफ्ना श्रमक्षेत्र निर्धारण गरेको देखिन्छ। समितिमार्फत नीतिनिर्माण गर्ने र त्यसको समानुपातिक एवं प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा अनुगमन-मूल्याङ्कन गर्ने कार्यमा पनि पूर्णतः सहकार्य गरेको देखिन्छ।

अध्ययनका लागि चयन गरिएको क्षेत्रमा पर्यटनको एउटा उत्पादनका रूपमा रहेको सामुदायिक होमस्टे सञ्चालनका लागि संस्थागत सहकार्यले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ। यसका लागि नेपाल सरकार, संस्कृति, नागरिक उद्ययन तथा वातावरण मन्त्रालय, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, डब्लुडब्लुएफ, स्थानीय सरकार र स्थानीय बासिन्दाको नीतिगत, आर्थिक, प्राविधिक र श्रम सहकार्य रहेको देखिन्छ। यसले गर्दा एकातिर दिगो विकास लक्ष्यप्राप्तिका लागि अनुकूल परिस्थिति निर्माण भएको देखिन्छ भने अर्कातिर सम्बद्ध स्थानीयको सामाजिक-सांस्कृतिक उत्थान पनि भएको देखिन्छ।

सहकार्यका माध्यमबाट होमस्टे सञ्चालन क्षेत्रमा आर्को काम आफैँ गर्ने, आर्को आवश्यकता आफैँ पूरा गर्ने, खेर गइरहेका स्थानीय साधन र स्रोतको उपयोग गरी तिनको मूल्य निर्माण गर्ने सहकार्यात्मक संस्कृतिको निर्माण पनि भएको देखिन्छ। यसले नयाँ पुस्तामा स्रोत पहिचान, उत्पादन, सदुपयोग गर्ने सामाजिक नयाँ परिपाटि बनेको देखिन्छ। यो परिपाटिका कारण सम्बद्ध समाजमा आत्मनिर्भरता र स्वाभिमानी संस्कृतिको आधार बलियो भएको देखिन्छ। दिगो विकासको सामाजिक आयामले आत्मसात् गरेको मूल लक्ष्य पनि यस्तै हो र अध्ययनका लागि चयन गरिएको क्षेत्र यस लक्ष्यमा क्रमशः अभिमुख हुँदै गएको देखिन्छ।

आर्थिक विकास

मान्छेका आवश्यकताहरूको क्रयशक्ति नै अर्थ हो। यही क्रयशक्तिको सर्वाङ्गीण विकासलाई नै आर्थिक विकास मानिन्छ। दिगो विकासको अवधारणाले वर्तमानका आवश्यकताहरू पूरा गर्दा भविष्यका आवश्यकताहरू पनि पूरा गर्ने क्षमतामा ह्रास ल्याउन नदिने पक्षमा विशेष जोड दिन्छ। आर्थिक विकासका लागि उत्पादन अनिवार्य हुन्छ। उत्पादनका लागि पुँजीगत साधन र स्रोत, मानव संसाधन र प्राकृतिक साधनस्रोतको अनुकूलता आवश्यक हुन्छ। उत्पादनका साधन, उत्पादकत्व र उत्पादनको समानुपातिक वितरणबाट नै दिगो विकास सम्भव हुन्छ। अध्ययनका लागि चयन गरिएको क्षेत्रमा यी समग्र पक्षमा विशेष जोड दिएर त्यसको सामुदायिक अभ्यास गर्ने परिपाटि बनेको देखिन्छ। सम्बद्ध क्षेत्रको प्रत्यक्ष भ्रमण अवलोकन र लिखित प्रश्नावलीका आधारमा सम्बद्ध सूचकहरूबाट प्राप्त भएको जानकारीलाई आधार बनाएर हेर्दा होमस्टे सञ्चालनलाई आयआर्जनको मुख्य साधन मानेको देखिन्छ। यसका लागि कृषि उपज, वनपैदावर, नदीजन्य उत्पादन (जस्तै : माछा, घुँगी आदि), जैविक विविधता, संस्कृति आदि साधनको उपायेग हुँदै आएको देखिन्छ।

परम्परागत रूपमा अँगालिएको निर्वाहमुखी कृषि उपजलाई व्यावसायिक रूपमा विकास गर्नका लागि होमस्टेले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ। आफैँले उत्पादन गरेको कृषि उपजलाई आफैँ नै होमस्टेमा प्रयोग गर्ने उन्नत

आर्थिक संस्कारको निर्माणले एकातिर रोजगारी सिर्जना गरेको छ भने अर्कातिर क्रमबद्ध आर्थिक विकास सम्भव भएको छ। उत्पादकले प्राप्त गरेको मूल्यका कारण होमस्टे समुदायको आर्थिक सुधारको महत्त्वपूर्ण साधन बनेको देखिन्छ। यस कुरालाई पुष्टि गर्नका लागि सम्बद्ध क्षेत्रका होमस्टे सञ्चालकलाई सोधिएका प्रश्नको उत्तरमा प्राप्त आँकडालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका सङ्ख्या ३

आर्थिक विकास

परिवारको मासिक आम्दानी (रु. हजारमा)	होमस्टे सञ्चालनपूर्व		होमस्टे सञ्चालनपछि	
	उत्तरदाता	प्रतिशत	उत्तरदाता	प्रतिशत
०-१०	११	२१.५	०	०
१०-२०	२१	४१.७	१९	३७.३
२०-३०	११	२१.५	१९	३७.३
३०-४०	५	९.८	१०	१९.६
४०-५०	३	५.५	३	५.८
कुल	५१	१००	५१	१००

माथिको तालिकामा अध्ययनका लागि चयन गरिएको क्षेत्रमा होमस्टे सञ्चालनपूर्वको आम्दानी र होमस्टे सञ्चालनपछिको आम्दानीको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। उक्त विवरणको अध्ययन गर्दा होमस्टे सञ्चालनपूर्व सम्बद्ध परिवारको मासिक आम्दानी होमस्टे सञ्चालनपछि बढेको देखिन्छ। २१.५ प्रतिशत परिवारको मासिक आम्दानी ०-१० हजारको आँकडा होमस्टे सञ्चालनपछि ० प्रतिशतमा पुगेको देखिन्छ। यसबाट परिवारको आर्थिक विकास, उत्पादन र उत्पादकत्वको वृद्धिलाई सङ्केत गर्दछ। विशेष गरी १० हजारसम्म आम्दानी भएका घरपरिवार शून्यमा भर्नुले निम्नस्तरका घरपरिवारको आर्थिक सुधार हुँदै गएको र १० हजारदेखि ४० हजारसम्मको आम्दानी स्तरमा क्रमशः सुधार हुँदै गएकाले मध्यम वर्गको आर्थिक विकास हुँदै गएको देखिन्छ। पूर्ववर्ती आम्दानीको सापेक्षमा होमस्टे सञ्चालनपछिको आम्दानी परिवारको मासिक आम्दानीमा उल्लेख्य वृद्धि भएको देखिन्छ। आम्दानीको यस वृद्धिले सम्बद्ध परिवारको आर्थिक विकासको परिमाणात्मकतालाई देखाएको छ भने सम्बद्ध परिवारसँग सोधिएका प्रश्नको उत्तरका आधारमा होमस्टेबाट उनीहरू सन्तुष्ट भएको प्रतिक्रियाका आधारमा गुणात्मक आर्थिक विकाससमेत भएको देखिन्छ।

अध्ययनका लागि छनोट गरिएको क्षेत्रको आयआर्जनका अन्य केही स्रोत पनि छन्। ती स्रोत सरकारी संस्थामा सेवा, निजी/सामुदायिक संस्थामा सेवा र वैदेशिक रोजगारी हुन्। यी स्रोतमा पनि सम्बद्ध परिवारका सदस्यहरू संलग्न रहेको कुरा क्षेत्रगत अनुगमन तथा प्रश्नावलीको उत्तरका आधारमा थाहा हुन आएको छ।

वातावरणीय संरक्षण

पृथ्वी मान्छेको घर हो। घर स्वस्थ र सफा भए मात्र मान्छेको मन, कार्यक्षमता र परिणाम सकारात्मक बन्न सक्छ। माटो, पानी, हावा, वनस्पति, रूखबिरुवा, ताप आदिले पृथ्वीको वातावरण निर्माण गरेका हुन्छन्। वातावरणमा मान्छे र उसले उत्सर्जन गरेका विकारहरू पनि पर्दछन्। तीव्र जनसङ्ख्या वृद्धि, अव्यवस्थित बसोबास, जथाभावी सडक

निर्माण तथा विस्तार, वनविनाश, असमान भूमि वितरण, खेतीपातीमा कीटनाशक तथा रासायनिक मलको अन्धाधुन्ध प्रयोग, जैविक विविधताको बेवास्ता, नदी कटान, अत्यधिक कार्बन उत्सर्जनजस्ता मानवजन्य गैरक्रियाकलापलाई काबुमा राख्न नसक्दा पृथ्वीको पर्यावरणीय सन्तुलनमा गम्भीर असर परेको छ (बराल, २०७५)। एउटा पुस्ताले आफ्ना आवश्यकता पूर्तिको प्रयोजनलाई बढी ध्यान दिँदा अर्को पुस्ताका अधिकारहरूलाई पनि ध्यान दिनु अनिवार्य हुन्छ। दिगो विकासको अवधारणाले साभा घर पृथ्वीको संरक्षण गर्नुपर्ने, पुस्तौँपुस्तासम्मका लागि वातावरण संरक्षणको उत्तरदायित्व बहन गर्नुपर्ने र प्रकृतिचक्रको सन्तुलनलाई ध्यान दिनुपर्ने कुरामा विशेष जोड दिन्छ। यसका लागि वातावरणीय सचेतना, वातावरणीय संरक्षण र त्यसका गतिविधि, आपसी सहकार्य र साभेदारी, वातावरणको संरक्षण र सन्तुलनका लागि अनुकूल वैकल्पिक ऊर्जाको उपयोगजस्ता पक्षमा विशेष जोड दिनु आवश्यक हुन्छ।

अध्ययनका लागि छनोट गरिएको क्षेत्रमा वातावरणीय संरक्षणका लागि विभिन्न गतिविधिहरू भएको देखिन्छ। उनीहरूले आफ्ना पुस्ताका आवश्यकताको परिपूर्ति गर्दा भावी पुस्ताका आवश्यकताका लागि पनि सचेतना देखाएको पाइन्छ। यसका लागि वृक्षरोपणको एउटा व्यवस्थित प्रणाली निर्माण भएको देखिन्छ। जन्मदेखि मृत्युसम्मका विभिन्न संस्कारहरूमा वातावरण संरक्षण र सन्तुलनका लागि सर्वाधिक उपयोगी वृक्षरोपण कार्यलाई संस्कार र संस्कृतिसँग जोडेर निरन्तरता दिएको पाइन्छ। यहाँ वनसंरक्षण, वन्यजन्तु संरक्षण, वनपैदावरको नियमसङ्गत प्रयोगका आधारमा त्यसको संरक्षणमा विशेष पहल गर्ने खालका चेतनामूलक, संस्कारमूलक र अभ्यासमूलक गतिविधि सञ्चालन गरेको पाइन्छ। अध्ययनका लागि छनोट गरिएको क्षेत्रमा वनपैदावरको संरक्षण, वन्यजन्तु चोरीनिकासी रोक्नका लागि स्थानीय चासो र साभेदारी, समुदायमा आधारित सुरक्षा संयन्त्रको प्रयोग, वैकल्पिक ऊर्जाका विभिन्न स्रोतहरू (सोलार, गोबरग्याँस आदि) को उपयोग भएको देखिन्छ।

सम्बद्ध सूचकहरूसँग गरिएका प्रश्नको उत्तरका आधारमा वातावरणीय सचेतनामा शतप्रतिशत नतिजा आएको देखिन्छ। उनीहरू संस्थागत रूपमा वातावरण संरक्षणसम्बन्धी विभिन्न कार्यकलापमा संलग्न रहेको देखिन्छ। वनजङ्गल संरक्षण, जैविक विविधता संरक्षण तथा जलाधार क्षेत्र संरक्षणजस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरूमा उनीहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता देखिन्छ। यस्ता कार्यहरूबाट त्यहाँ सामुदायिक वन र राष्ट्रिय निकुञ्जको संरक्षण, वन्यजन्तु, वनपैदावर आदिको संरक्षण प्रभावकारी ढङ्गले भएको देखिन्छ। जलाधार क्षेत्रको संरक्षणका साथै त्यसको प्राकृतिकता निर्माणमा पनि सचेतता देखाएको कुरा त्यस क्षेत्रको भ्रमण-अवलोकनबाट प्रमाणित गर्न सकिन्छ। यसले गर्दा समग्र वातावरण शुद्धीकरण भई सम्बद्ध क्षेत्रका बासिन्दाको जीवनपद्धति नै समृद्ध भएको देखिन्छ। एकातिर सम्बद्ध क्षेत्रको वातावरणीय संरक्षण र शुद्धीकरणले विश्व वातावरणमा स्वस्थता मात्रा वृद्धि भई समग्र विश्व मानव समुदायमा लाभ पुगेको देखिन्छ भने अर्कातिर कार्बन व्यापारका माध्यमबाट नेपालले राष्ट्रिय आयमा पनि वृद्धि गरेको छ।

निष्कर्ष

सामाजिक दृष्टिले नेपालको गण्डकी प्रदेशान्तर्गत नवलपुर जिल्लाको काबासोती-१०, चिलाहास्थित चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टेमा पहिलेभन्दा निकै धेरै विकास भएको देखिन्छ। पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था भएको उक्त क्षेत्रमा पर्यटन सहकारीका माध्यमबाट लैङ्गिक समानता कायम भएको, समुदायमा सरकारी सहयोग भएको, निर्णय प्रक्रिया र श्रमवितरणमा समन्वय कायम भएको पाइन्छ। त्यस्तै संस्कृतिको संरक्षणमा पनि होमस्टेले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ। खानपान, रहनसहन, रीतिरिवाज, वेशभूषा, गीतसङ्गीतको संरक्षण, जगेर्ना

र उपयोग भएको देखिन्छ । समुदाय शिक्षित हुँदै गएको पाइन्छ भने पढ्न नचाहने र नपाउने दुवै पक्षको ध्यान पठनपाठनप्रति आकर्षित भएकाले उनीहरूमा ज्ञान र सिप आर्जन एवं प्रयोग गर्ने स्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढेको देखिन्छ । अनेक प्रकारका सङ्गठनशैली, तिनका संरचना र त्यसको प्रयोग गर्ने कौशलमा बृद्धि हुँदा सङ्गठन चेतनाका कारण राजनीतिक संस्कृति निर्माण भएको देखिन्छ । समुदायमा स्वास्थ्यप्रतिको चेतना र व्यवहारमा परिवर्तन आएकोले स्वस्थ जीवनशैली अवलम्बन गर्न थालेको देखिन्छ जसले उनीहरूको सन्तुष्टिको मात्रा बढ्दै गएको देखिन्छ । गरिबीका कारण वैदेशिक रोजगारीमा जानुपर्ने स्थितिले गर्दा परिवार, नातासम्बन्ध र आपसी प्रेम कुण्ठित हुन बाध्य भएका परिस्थितिलाई यसले परिवर्तन गरिदिएको छ । वैयक्तिक समाजमा सामूहिक चेतना, सहसम्बन्ध, सद्भाव र भाइचाराको विकास हुनाले दिगो सामाजिक सफल र सार्थक भएकाले सामाजिक परिवर्तन सकारात्मक बन्दै गएको देखिन्छ ।

सामुदायिक होमस्टे माध्यमबाट समुदायको आर्थिक स्थितिमा सुधार आएको देखिन्छ । रोजगारीका अनेक अवसर प्राप्त हुँदै गएका कारण उद्यमशीलताको स्थिति सिर्जना भएको छ । एकातिर उनीहरूसँग भएका अप्रचलित साधन र स्रोतहरू प्रचलनमा आउँदा ती बिक्रीयोग्य भएका छन् भने अर्कातिर साधन र स्रोतको न्यायिक परिचालन गरेर मुनाफा आर्जन हुँदै गएको देखिन्छ । औपचारिक ग्रामीण वित्तका स्रोतहरूको अधिक उपयोगका कारण अनौपचारिक ग्रामीण वित्तका स्रोतहरूको उपयोग गर्दाका जोखिम कम हुँदै गएका छन् । भौतिक पूर्वाधारको विकासका कारण उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि भएको देखिन्छ । यी सबै कारणले आर्थिक विकासतर्फ समुदाय क्रमशः अगाडि बढ्दै गएकोले समुदायको आर्थिक विकासमा सामुदायिक होमस्टेले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

सामुदायिक होमस्टेको मूल आधार नै त्यहाँको वातावरण हो । वातावरणको संरक्षणविना सामुदायिक होमस्टे सञ्चालन गर्न नसकिने कुराको बोध गरेका समुदायहरूले पर्यावरणका विविध पक्षको संरक्षण र संवर्द्धनमा सामूहिक चासो दिन थालेको पाइन्छ । यसले गर्दा आरक्षण क्षेत्रको जैविक विविधताको प्रवर्द्धन, व्यवस्थापन, उपयोग अध्ययन र लेखाजोखा गर्ने पद्धति निर्माण भएको पाइन्छ । प्राकृतिक साधन र स्रोतको उचित प्रयोगलाई पनि व्यवस्थित र प्रक्रियाबद्ध बनाउनाको फलस्वरूप वातावरण संरक्षणमा टेवा पुग्न गएको देखिन्छ । नैसर्गिक/प्राकृतिक जीवनशैली अवलम्बन गरिरहेको थारु समुदाय वैकल्पिक जीवनशैलीतर्फ आकर्षित हुन सफल भएका कारण पर्यावरणीय संरक्षणमा टेवा पुगेको देखिन्छ । समग्रमा सामुदायिक होमस्टेका कारण सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षण हुँदै जाँदा चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टे दिगो विकास लक्ष्यको दिशातर्फ अग्रसर हुँदै गएको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अर्याल, कुलचन्द्र (माघ १५, २०७३). दिगो विकासको पर्यावरणीय मार्गचित्र. https://ekantipur.com/ampnews/2017-01-28/20170128072942.html?fb_comment_id=1422677477777429_1423656491012861.
- तिवारी, जीवन (सन् २०२५). सस्टेनेबलिटि अफ होमस्टे टुरिज्म इन पोभर्टी एलिभेसन प्रोग्राम्स इन नेपाल. *एकेडेमिया जर्नल अफ ह्युमानिटी एन्ड सोसल साइन्सेज. भल्युम २, पृ. ९३-१०९*, <http://doi.org/10.3126/ajhss.v2i1.77163>.
- थापा, दीपेन्द्र (December 6, 2019). दिगो विकास : लक्ष्य प्राप्तिको मार्ग. [https://www.prasashan.com/2019/12/06/154528/दिगो-विकास-लक्ष्य-स्थानीयकरण-स्रोतपुस्तिका-\(२०७७\)](https://www.prasashan.com/2019/12/06/154528/दिगो-विकास-लक्ष्य-स्थानीयकरण-स्रोतपुस्तिका-(२०७७)). काठमाडौँ : नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- बराल, निरज (२७ चैत्र, २०७५). दिगो विकासको वातावरणीय पक्ष. <https://newsofnepal.com/2019/04/10/199778/>
- यादव, सुवास/Yadav, S. (April 01, 2021). The Challenges of Localizing the Sustainable Development Goals in Gender Equality in Nepal. *World Journal of Social Sciences and Humanities. 7(2), 55-62*. <http://www.sciepub.com/journal/wjssh>.
- विश्व एस्पेरान्तो सङ्घ (सन् २०१९). *ग्लोबल हस्पिटालिटी नेटवर्क*. विश्व एस्पेरान्तो सङ्घको वार्षिक प्रतिवेदन ।
- सिंह, खुसवन्त (सन् १९५६). *ट्रेन टु पाकिस्तान*. लन्डन : चाटो एन्ड विन्डुज ।
- हिल, एफ. (सन् १९९०). *हस्पिटालिटी इन अर्ली मोर्डन इङ्ल्यान्ड*. लन्डन : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- होमस्टे सञ्चालन कार्यविधि*, २०६७ (२०६७). काठमाडौँ : उद्योग महाशाखा ।
- Brundtland Commission's Report (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development : Our Common Future*. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.
- Brundtland Commission's Report (1987). Chairman's Forewords. *Report of the World Commission on Environment and Development : Our Common Future*. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.

मुख्य सूचकहरू

- नन्दप्रसाद महतो— अध्यक्ष, चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टे ।
- धनीराम गुरुहु— व्यवस्थापक, चिलाहा रतवल सामुदायिक ग्रामीण होमस्टे ।
- अध्ययनका लागि चयन गरिएको समुदायका ५१ जना होमस्टे सञ्चालकहरू ।